

כאולברייט ואלט (ליפשיץ, תשס"ד, 285). הסקר המקיף ביותר והשיטתי ביותר היה סקר חירום, שנערך לאחר מלחמת ששת הימים, בשנת 1968 (כוכבי, תשל"ב, יהודה, 19–91). סקר ארכאולוגי משלים נערך באזור על-ידי א' עופר החל משנת 1982 (עופר, תש"ן; תשנ"ג). כמו-כן, נערכו מספר חפירות באזור של אתרים מרכזיים, כדוגמת תל בית-מרסים, תל חליף, אשתמוע, רבד ויתיר. בשנים האחרונות נערכו חפירות באזורים הפתוחים של דרום הר-חברון, ומעטות מהן פורסמו.

המאמר הזה עוסק בממצאים מחפירות ומסקרים ארכאולוגיים, שנעשו בשנים האחרונות באזור הקפר הדרומי של הר-חברון.¹ הממצאים האלה מאפשרים להבין את ההתרחשויות באזור מן המאה השמינית ועד המאה השישית לפנה"ס. בעקבות המחקר הזה ייתכן כי יהיה אפשר לשפוך אור חדש על השאלה ההיסטורית-מקראית בדבר תיארוכה של רשימת הערים, המופיעה בספר יהושע פרק טו.

הרקע הגאוגרפי

אזור הקפר הדרומי של הר-חברון, המכונה גם 'נגב-ההרי' (עופר, תש"ן, 203), כולל את היישובים שמדרום לקמר ד'הריה (מפה 1). רצועת הקפר הזאת גובלת בצפון עם יישובי גב ההר בקו אל-בורג, דהריה, אשתמוע (סמוע) ולוציפר, במזרח – עם ספר מדבר יהודה, בדרום – עם בקעות באר-שבע, ובמערב – עם החלק הדרומי של השפלה. סלעי הנארי יוצרים באזור נוף טרשי, המפוצל לשלוחות מתונות. השלוחות נמצאות בין שלושת הנחלים המרכזיים באזור: נחל חברון, נחל אשתמוע (סמוע) ונחל ענים. האקלים באזור צחיח למחצה, ויורדים בו כ-300 מ"מ גשם בשנה (מרקוס ועמית, תשמ"ט, 11–20).

הרקע ההיסטורי

בדרום הר-חברון התיישבו במחצית השנייה של המאה ה-11 לפנה"ס קבוצות שבטיות, כדוגמת הקינים והלויים. משפחות הקינים התיישבו כנראה בדהריה ובשכה, המזוהה עם חרי שויכה, והלויים התיישבו כנראה באשתמוע וביתיר (עופר, תשנ"ג, 8–12:4). בארבעה אתרים באזור הזה נמצאו ממצאים המתוארכים למאות ה-11 והעשירית לפנה"ס: בחורבת רבד, המזוהה כדביר המקראית (כוכבי, תשל"ג), באשתמוע (ייבין, תשס"ה, 83), בדהריה (Baramki, 1934/1935) ובתל חליף (Seger, 1983).

תהליך ההתיישבות בהר-חברון הגיע לשיאו בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. לאחר כ-300 שנים של התפתחות יישובית חל עיבוי של היישובים הקיימים ושל העורף החקלאי שלהם (עופר, תשנ"ג, 4, 13–16). ההתיישבות הזאת, על כל מרכיביה, הגיעה לכדי דלדול

1. החפירות נעשו מטעם קמ"ט ארכאולוגיה באזור יהודה ושומרון, ובחלקן הייתי שותף: מצדות יהודה – יו"ש 927, 912; מחצבות טנא-עומרים – יו"ש 973; אזור סנסנה – יו"ש 984; חורבת מתעיים – יו"ש 1015. חורבת חלת אס-צירה – יו"ש 871, נחפרה על-ידי מר איל אהרונשטם; בחפירות סייעו פליקס פרטנוב, פאבל גרטובסקי, יאנה בראשי (מדידות), מרים מנוקיאן (צילום חרסים), שלומי עממי (צילום), אובי רובינשטיין (עיבוד מחשב) ויוסי נגר (אנתרופולוגיה).

וכליה בעת מסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס. עדות להרס הרב שגרם מסע סנחריב ניתן למצוא בכל אחד מן האתרים המרכזיים בדרום הר־חברון, דוגמת תל בית־מרסים, שכבה A (Ben-Arieh, 2004, 209–210), חורבת רבוד, שכבה IIB (כוכבי, תשל"ג), תל חלף, שכבה Aharoni, II (Seeger, 1983, 10–15; Hardin, 2001, 13–14) וVIB (1973; 1975). מסקנות זהות עולות מן הסקר שערך עופר באזור, וכן הוא העריך כי במאה השביעית לפנה"ס האוכלוסייה ביהודה כולה מנתה כ־6,000 נפש, לעומת כ־18,000 נפש ערב מסע סנחריב. התהליכים האלה של דלדול האוכלוסייה נמשכו עד התקופה הפרסית, ורק בשלהי התקופה הפרסית החלה התאוששות יישובית באזור. כנראה שההתאוששות הזאת קשורה בהגעתם של האדומים לדרום הר־חברון (עופר, תשנ"ג, 4, 131–8).

התפרוסת היישובית

הממצאים הארכאולוגיים שנמצאו בחפירות השונות מצביעים על התיישבות בשטחים הפתוחים סביב האתרים המרכזיים באזור. נוצר מדרג יישובי בין האתרים המרכזיים לבין אתרי העורף החקלאי שנבנו סביבם. בחפירות נמצאו מספר בתי חווה ובהם מתקנים חקלאיים, כגון גתות, גרנות ומכלאות צאן. המערך היישובי הזה ננטש כנראה בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. לאחר־מכן חדרה לשטח אוכלוסיית נוודים, אשר רישומה היחיד הוא מבני קבורה ארעיים בדמות רוגמים, המתוארכים למאה השביעית לפנה"ס.

בתי חווה

בתי חווה הם מבנים מבודדים בשטח, מוקפים בקירות, התוחמים חצר רבועה או חצר לא רגולארית. בתוך החצר הוקם מבנה בודד למגורים ולאחסון, ולעתים במקום המבנה הייתה שם מערה טבעית שהורחבה למטרות אלה. בסמוך לחצר או בתוכה נמצאו בור מים ומתקנים שונים כמו מכלאות צאן, שקתות ומתקנים חקלאיים אחרים.

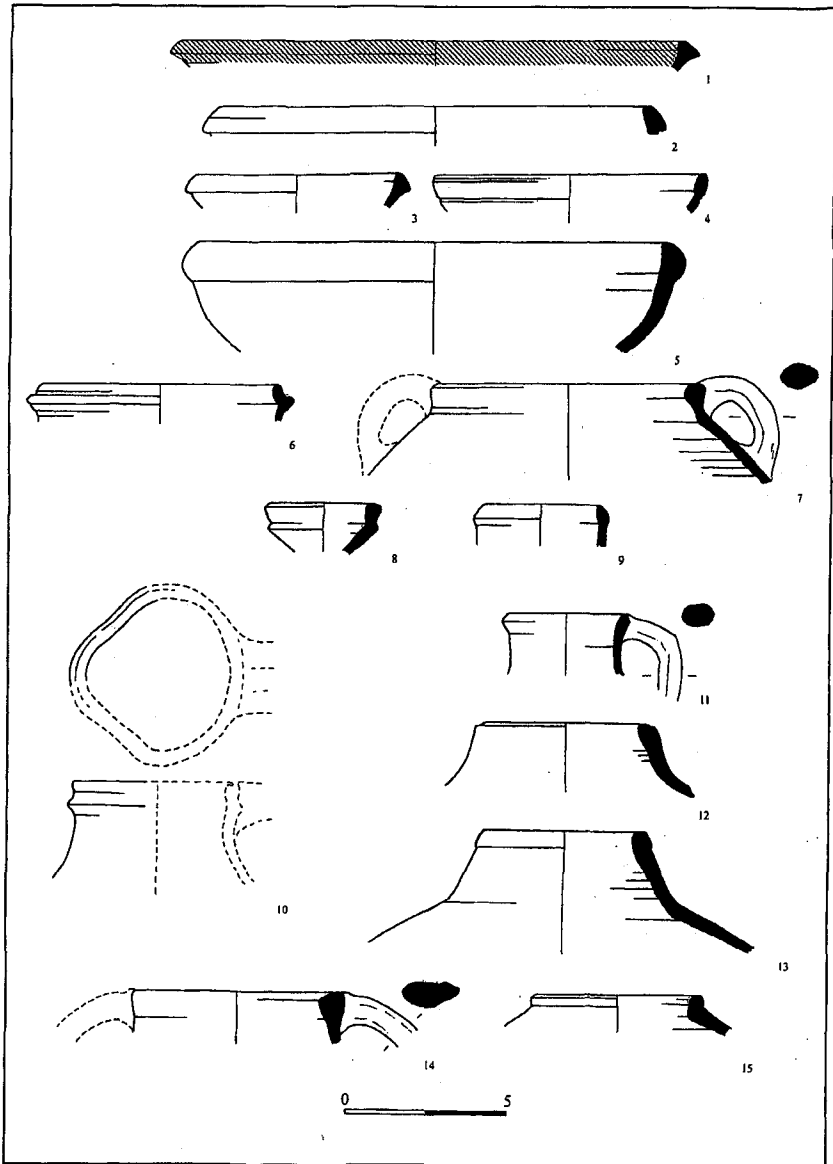
מצודת יהודה: במקום התגלה בית חווה ששטחו כשני דונם (נ"צ 209787/585473). במרכז בית החווה מתנשא מגדל (2.5 X 3.7 מ'), הבנוי מאבני שדה גדולות (איור 1:1). באזור בית החווה התגלו מערת מגורים, מכלאת צאן ובור מים. בית החווה מתוארך למאה השמינית לפנה"ס (בץ, תשס"ג, 82–84).

ר'ג'ם רס חלת אל־ג'חש: שרידי בית חווה, הבנוי סביב חצר רבועה, נמצאו בראש מצוק, בגדה הדרומית של נחל אשתמוע (נ"צ 202492/588103). הקירות החיצוניים של בית החווה בנויים אבני גוויל לא מהוקצעות. מדרום לבית החווה נבנתה מכלאה. בפינה הדרומית של בית החווה נמצא חדר (7.8 X 7.0 מ'). בחפירת שוד נחשפו ארבעת נדבכי הקיר המערבי של החדר וגם מפלס הרצפה. הסוקרים של סקר תשכ"ח סברו כי יש להגדיר את המקום הזה כמצד (כוכבי, תשל"ב, 80, אתר 238). אני, לעומתם, מחזיק בדעה כי היה זה בית חווה, המתוארך למאה השמינית לפנה"ס (ארכיון י"ש, תיק 1403).

רוגום חלת אס־צירה: בית חווה בינוני, ששטחו כשניים וחצי דונם, ממוקם ממזרח לנחל חברון (נ"צ 197604/585814). במרכז בית החווה שוכן בית ארבעת המרחבים (איור 2:1).

טבלה 1: כלי חרס מתקופת הברזל ב (חפירות טנא-עומרים)

מס'י	טיפוס	רישום	תיאור	תיארוך (לפנה"ס)	מקבילות
1	קערה	L.160 #588/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	המאה השמינית	Abu-Musarrhah: Peleg & Yezerski, 2004 B9 טיפוס לוח 24:1
2	קערה	L.130 #562/1	חרס צהבהב אדום (5 YR 5/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:1
3	קערה	L.130 #962/1	חרס אדמדם צהוב (5 YR 7/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1975, pl. 59:65- 69
4	קערה	L.157 #600/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	המאה השביעית	ערוער II. בירן וכהן, תשמ"א, לוח 3:10
5	קדרה	F.135 #567/3	חרס ורוד (5 YR 7/4) ליבה עם גריסים לבנים	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 69:13- 14
6	סבי"ש	F.175 #593/1	חרס אדום בהיר (10 R 7/8)	המאה השמינית	Tel Halif VIB: Hardin, 2001, pl. 7:4
7	סבי"ש	F.175 #593/1	חרס אדום (10 R 5/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Anaroni, 1973, pl. 66:4
8	לגין	L.101 #519/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	שלהי המאה השמינית	בית אריה: ריקלין, תשנ"ז, איור 14:12
9	פכית צבוטה	L.157 #600/2	חרס אדמדם צהוב (5 YR 7/6)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Anaroni, 1973, pl. 68:13
10	פך צבוט	L.135 #576/2	חרס ורוד (5 YR 8/3)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 71:17
11	פך	L.133 #561/2	חרס ורוד (5 YR 8/4)	שלהי המאה השמינית המאה השביעית	Beer-Sheba II: Anaroni, 1973, pl. 69:20
12	קנקן	L.133 #561/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/6)	שלהי המאה השמינית המאה השביעית	Gezer Via: Gitin, 1990, pl. 16:1
13	קנקן	L.122 #501/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/6)	המאה השמינית	Lachish III: Aharoni, 1975, pl. 46:5
14	קנקן	L.130 #562/2	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 58:32
15	קנקן	L.134 #560/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/6)	סוף המאה השביעית - המאה החמישית	Lachish II: Aharoni, 1975, pl. 49:17- 19

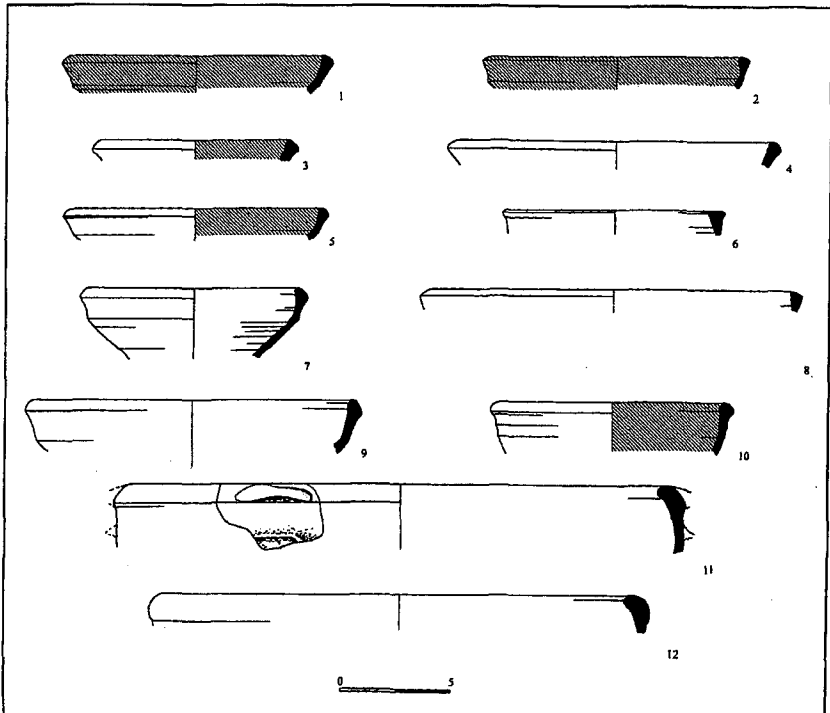

לוח 1: כלי חרס מתקופת הברזל ב (חפירות טנא-עומרים)

סנסנה: באזור היישוב סנסנה (נ"צ 190665/586066) נסקרו שלוש שלוחות, שבכל אחת מהן נחפר בית חווה מטיפוס מעט שונה. המאפיין את בתי החווה באזור הזה הוא שעיקר הפעילות בהם התרכזה במערות המגורים, וכנראה שהמבנים שימשו לאחסון תוצרת חקלאית.

להלן תיאור שלוש השלוחות:

1. השלוחה המערבית – בחלק המתון של השלוחה התגלה בית חווה מגודר (25 X 27 מ'). המתחם כולל ארבעה קירות (הצפוני נגע). במרכז האתר שוכנת מערה טבעית ששימשה למגורים. בפינה הדרומית-מזרחית של המתחם נחפר ריבוע בדיקה (L.1501), וממנו עולה כי קירות המתחם הוקמו במאה השמינית לפנה"ס. בתחום בית החווה נחפרה מערה טבעית (14 X 10 מ'), ששימשה למגורים.
2. השלוחה המרכזית – בראש השלוחה התגלה בית חווה ללא קירות תוחמים. בית החווה כולל מערת מגורים ומעליה מבנה מלבני. במערה (7 X 5 מ') נחשפו מספר מפלסי חיים, והקדום שבהם (L.1402) מתוארך למאה השמינית לפנה"ס (על-פי ממצאי החרסים בשכבה הזאת; טבלה 2, לוח 2: 8, 12). מעל המערה נחפר מגדל מלבני (5.5 X 4.0 מ'), אשר על-פי הממצא הקרמי מתוארך למאה השמינית לפנה"ס (טבלה 2 ולוח 2: 5). בסמוך למבנה התגלתה גת קטנה.
3. השלוחה המזרחית – סמוך לשיא השלוחה התגלה בית חווה, שבו מערת מגורים, ומדרום למערה התגלה מכלול של מגדל, גת משוכללת ומחסן שנבנה סמוך לגת. למערה (16 X 13 מ') יש פתח כניסה מזרחי ובו גרם מדרגות, ובחלקה התחתון נמצא בור מטויח (3 X 3 מ'), אשר נועד לאגירת נוזלים (איור 2: 2). חפירת המערה חשפה מספר מפלסי חיים, המתוארכים למאה השמינית לפנה"ס. שתי רצפות העפר הקדומות במערה

לוח 2: כלי חרס פתוחים מתקופת הברזל ב (חפירות סנסנה)

טבלה 2: כלי חרס פתוחים מתקופת הברזל ב (חפירות סנסנה)

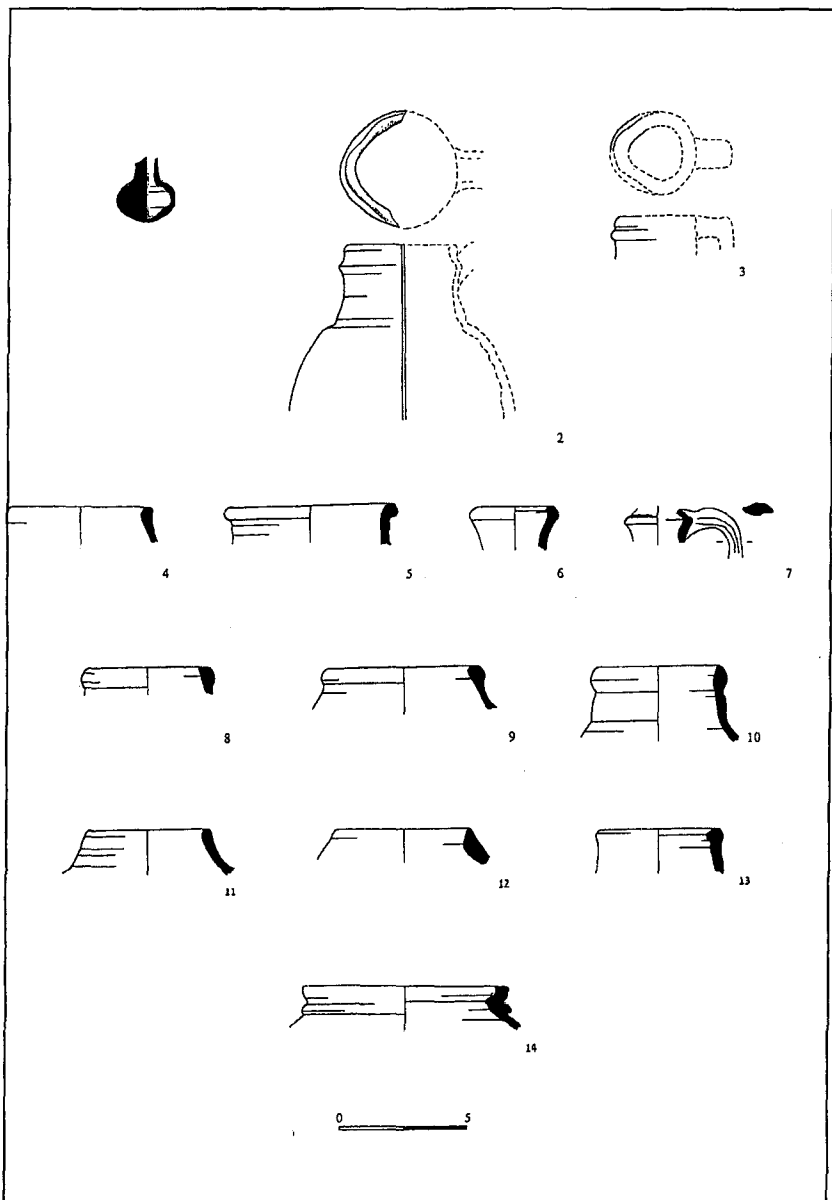
מס'	טיפוס	רישום	תיאור	תיארוך (לפנה"ס)	מקבילות
1	קערה	L.405 #22/3	חרס אדמדם צהוב (5 YR 7/8) חיפוי אדום	המאה השמינית	Abu-Musarrah: יורסקי ולנדר, תשס"ג, טיפוסולוח 1:23:26
2	קערה	L.405 #22/4	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8) חיפוי אדום	המאה השמינית	Abu-Musarrah: Ibid
3	קערה	L.405 #22/2	חרס אדמדם צהוב (5 YR 5) (6/8) חיפוי אדום כהה	המאה השמינית	Abu-Musarrah: Ibid
4	קערה	L.701 #38/1	חרס אדום צהבהב (5 YR 7/6) חיפוי אדום	המאה השמינית	Abu-Musarrah: Ibid
5	קערה	L.1407 #118/2	חרס צהבהב אדום (5 YR 6/6)	המאה השמינית	Abu-Musarrah: Ibid
6	קערה	L.1503 #129/1	חרס אדום צהבהב (5 YR 7/8) חיפוי אדום	המאות השמינית- העשירית	Lachish V: Aharoni, 1975, pl. 41:4
7	קערה	L.906 #166/1	חרס צהבהב אדום (5 YR 5/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:1
8	קערה	L.1402 97/5	חרס צהבהב אדום (5 YR 6/6)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:1-6
9	קערה	F.1110 #123/10	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:1-6
10	קערה	L.1104 #53/1	חרס צהבהב אדום (5 YR 5/8) חיפוי אדום	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Ibid
11	קערה	L.904 #142/4	חרס צהבהב אדום (5 YR 5/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:14
12	קדרה	L.1402 #97/2	חרס ורוד (5 YR 7/4) ליבה עם גריסים לבנים	שלהי המאה השמינית	Lachish III: Aharoni, 1975, pl:44:12; Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 69:13- 14

(F.903, F.907) מתוארכות למאה השמינית לפנה"ס. התיארוך מסתמך על הממצא הקרמי שנמצא בתשתית הרצפות ועל הכלים שנמצאו על-גבי הרצפות האלה (טבלה 2 ולוח 7:2; טבלה 3 ולוח 1:3-2). גם המגדל המלבני, הגת והמחסן, מתוארכים למאה השמינית לפנה"ס.

טבלה 3: כלי חרס סגורים מתקופת הברזל ב (חפירות טנסנה)

מס'י	טיפוס	רישום	תיאור	תיארוך (לפנה"ס)	מקבילות
1	פכית שחורה	L.904 #112/2	חרס שחור (2.5 YR 2.5/1)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 62:126- 127
2	פך צבוב	L.904 #142/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 7/6)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 68:18
3	פך צבוב	L.405 #22/2	חרס ורוד (5 YR 8/3)	שלהי המאה השמינית	Tel Halif VIB: Hardin, 2001, pl. 3:3
4	פך	L.1410 #122/1	חרס אדמדם צהוב (5 YR 6/6)	המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 56:8
5	פך	L.1501 #126/1	חרס אדמדם צהוב (5 YR 7/8)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 64:13
6	פך (לגין)	L.901 #119/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/6)	המאה השביעית	Lachish II: Aharoni, 1975, pl. 49:7
7	פך לגין	L.901 #41/1	חרס חום בהיר (7.5 YR 6/3) עם גריסים לבנים קטנים	המאה השביעית	Abu-Musarra: Peleg & Yezerski, 2004 21:7 Ju טיפוס 8, לוח
8	קנקן	L.405 #22/5	חרס אדום בהיר (2.5 YR 7/6)	אמצע המאה התשיעית המאה השמינית	Gezer Via: Gitin, 1990, pl. 12:5
9	קנקן	L405 #27/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	אמצע המאה השמינית	Tel Halif VIB: Hardin, 2001, pl. 1:2
10	קנקן	L.1108 #101/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8) עם גריסים לבנים	אמצע המאה השמינית	Gezer Via: Gitin, 1990, pl. 15:12
11	קנקן	L.1101 #95/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/6) עם גריסים לבנים	אמצע המאה השמינית	Gezer Via: Gitin, 1990, pl. 16:1
12	קנקן למלך	L.1004 #81/1	חרס אדום בהיר (2.5 YR 6/8)	אמצע המאה השמינית	Gezer Via: Gitin, 1990, pl. 17:1
13	קנקן דרום	L.407 #28/2	חרס אדום בהיר (2.5 YR 7/6)	שלהי המאה השמינית	Beer-Sheba II: Aharoni, 1973, pl. 68:21
14	קנקן	L.202 #126/2	חרס אדמדם צהוב (5 YR 7/8)	המאה השביעית	Lachish II: Aharoni, 1975, pl. 50:9-11

לוח 3: כלי חרס סגורים מתקופת הברזל ב (חפירות סנסנה)

מתקנים חקלאיים

המתקנים החקלאיים הם עדות מוחשית לאופיה החקלאי של ההתיישבות באזור של דרום

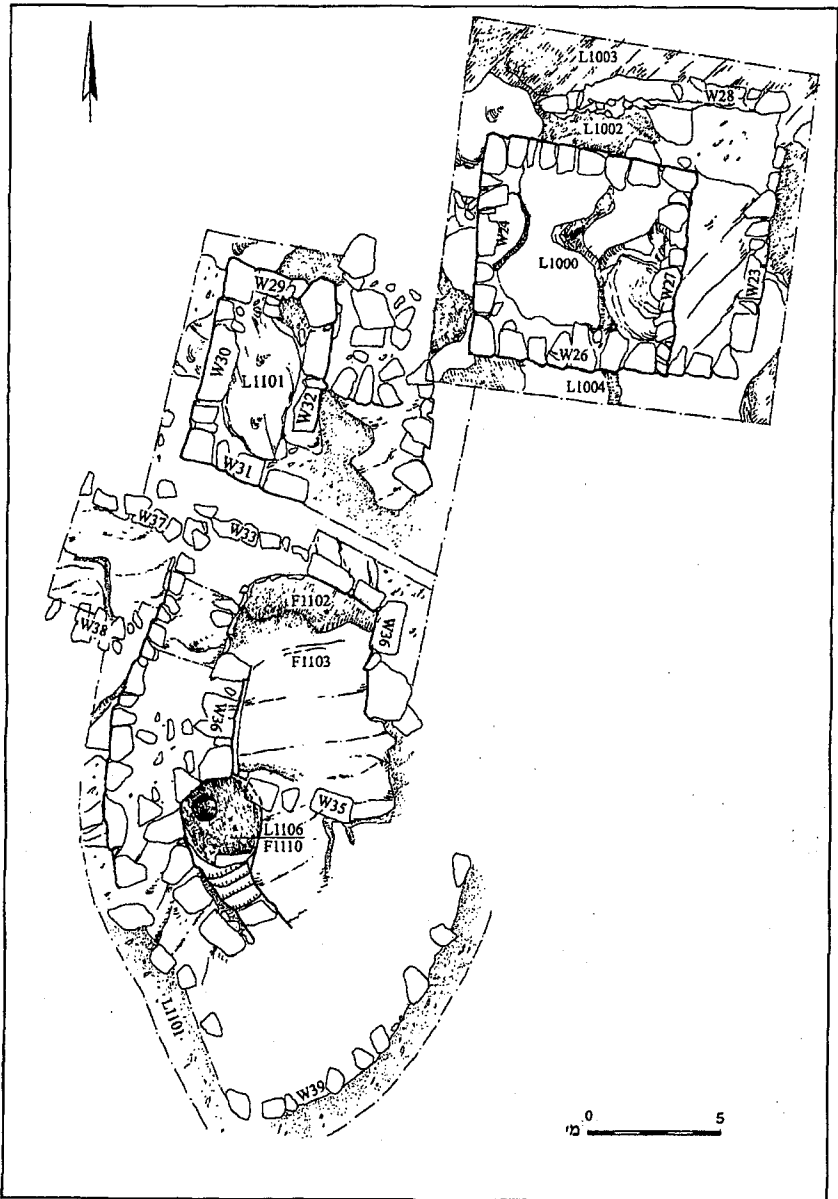
הר־חברון. התוצרת החקלאית של היישובים באזור הזה נצרכה על־ידי תושבי האתרים המרכזיים. סביב האתרים המרכזיים הוקמו בתי החווה השונים. מן הממצאים הארכאולוגיים עולה כי ענפי החקלאות באזור היו גידול גפנים וייצור יין, גידול דגנים ומרעה. יש לציין כי במאה השמינית לפנה"ס הגיעה לשיאה ההתפתחות הכלכלית־חקלאית באזור הזה, אך הייצור היה במסגרת משקי בית פרטיים ולא ייצור ממלכתי (כץ, תשנ"ז).

גידול גפנים והפקת יין: בחפירות שערכתי באזור היישוב סנסנה (מפה 1) נחשפה מערכת ענפה של בתי חווה, שהבסיס הכלכלי שלהם הושתת על גידול גפן וייצור יין. בכל בית חווה התגלו קְרָסוֹת לעיבוד חקלאי, וסמוך להן גתות. בבית החווה המזרחי בסנסנה התגלתה מערכת שכללה גת, מחסן ומערה לאחסון התוצרת החקלאית. סנסנה נמצאת כ־3.6 ק"מ מתל חליף, שהיה האתר המרכזי באזור במאה השמינית לפנה"ס (Hardin, 2001). בגת נמצא משטח דריכה מטווח (2.5 X 3.5 מ'; F.1103), המתוחם על־ידי אבני גוויל לא מהוקצעות (איור 3). מן החלק הדרומי של משטח הדריכה הובילה תעלה פתוחה אל בור איגום אובאלי ומטווח, שנפחו כ־4.5 מ' מעוקב (F.1110). אל בור האיגום ירדו בארבע מדרגות חצובות ומטווחות. הגת הזאת, מן הגדולות באזור, מעידה על ייצור יין בקנה מידה מסחרי, אך עדיין לא במסגרת ממלכתית. בסמוך לגת, מצד צפון, התגלו מחסן (L.1101), ובסמוך לו מבנה מגורים או מחסן לתוצרת חקלאית (3.2 X 3.4 מ'; L.1000). מתקן נוסף, השייך ככל הנראה לגת, הוא בור מטווח, שהתגלה במערת המגורים השוכנת כ־20 מ' מצפון לגת. הבור הזה (L.906) הוא בעל קיבולת של כ־10.5 מ' מעוקב. המכלול הזה מעיד על תכנון ובנייה לייצור תעשייתי, שכלל את הגת עצמה, מבני אחסון ושמידה על התוצרת החקלאית בשלביה השונים, וגם מקום שבו ניתן לאחסן קנקני יין (L.1000). מיקום המערה וכריית בור מטווח בתוכה מעידים גם הם כי למערה היה תפקיד מרכזי בתהליך של ייצור היין במקום. על־סמך החרסים שהתגלו במכלול הגת, הוא מתוארך למאה השמינית לפנה"ס (טבלה 2 ולוח 9:2–10; טבלה 3 ולוח 10:3–12).

בבית החווה המרכזי נחשפה גת קטנה, ובה בור איגום שנפחו כ־0.52 מ' מעוקב. גתות פשוטות יותר התגלו בחורבת מתעייש, הסמוכה לתל בית־מרסים. במחצבת טנא־עומרים התגלו גתות חצובות, המתוארכות למאה השמינית לפנה"ס.

גידול דגנים: במספר אתרים שנחפרו בדרום הר־חברון התגלו גרנות, המעידות שבאזור גדלו דגנים. ואולם מרבית הגרנות שנמצאו לא השתמרו במצב טוב, ולא היה אפשר לתארך אותן. המצב היה שונה בחפירות סנסנה, שכן שם התגלתה גורן המתוארכת למאה השמינית לפנה"ס. יש לציין כי גם היום מרבית השדות בדרום הר־חברון הם שדות דגנים.

מרעה: העדויות לקיומו של ענף המרעה, בעיקר של צאן, מקורן הן בחשיפת מכלאות שונות והן בממצא ארכאולוגי של עצמות צאן במפלסי החיים בשטחי החפירות. במספר אתרים התגלו מכלאות צאן בגדלים שונים. המכלאות האלה בנויות אבני שדה לא מהוקצעות, רובן בעלות צורה אובאלית. אחת המכלאות מן הסוג הזה התגלתה בבית החווה של מצדות יהודה.

איור 3: התכנית של מכלול הגת בסנסנה

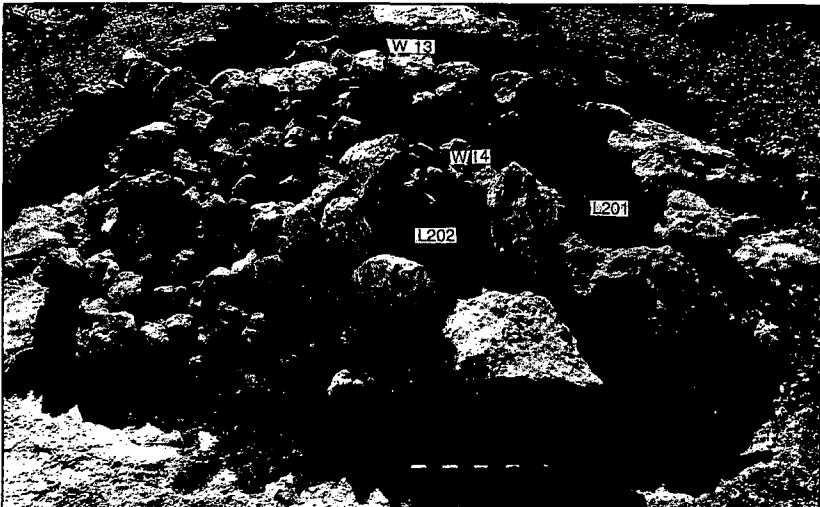
בשלהי המאה השמינית לפנה"ס, בעת מסעו של סנחריב בשנת 701 לפנה"ס, ננטש האזור של דרום הר-חברון. בתי החווה הללו חרבו, ולא חזרו לתפקד מאות שנים לאחר מכן.

קבורה ברוגמים

במאה השביעית לפנה"ס, לאחר מסע סנחריב, אתרי ההתיישבות החקלאית באזור חרבו, ובאזור התיישבה, ככל הנראה, אוכלוסיית נוודים, שהתגוררה ארעית במתקנים של השלב הקודם. האוכלוסייה הזאת הותירה אחריה מבני קבורה, המכונים 'רוגמים'. הרוגם הוא מבנה מעוגל, הכולל שני מעגלי קירות, וביניהם יש מילוי אבנים ועפר. במרכז הרוגם נבנה חלל לקבורה, ולעתים שני חללים, המחולקים במחיצת אבן (איור 4). לאחר הקבורה הראשונית הונחו על הרוגמים אבנים קטנות ובינוניות, עד שנוצרה ערמה שכיסתה את הקבר. הרוגמים האלה נמצאים בכל אזורי הקפר ובדרום הר-חברון. בכל החפירות שנערכו באזור התגלו רוגמים וחלקם נחפרו. במרבית הרוגמים שנחפרו לא נמצאו ממצאים, אבל במיעוטם נתגלו ממצא קרמי, עצמות ופריטים אחרים, כמו מחרוזות ביצי יען (ראו להלן).

בחפירות במצדות יהודה התגלו שלושה רוגמים, ללא ממצא היכול להעיד על תיארוכם (בץ, תשס"ג, 81–82). על-סמך דמיונם לרוגמים זהים שהתגלו בחפירות בסנסנה יש לשער כי הרוגמים הללו הם מן המאה השביעית לפנה"ס. בחפירות מחצבת טנא-עומרים התגלו מספר רוגמים, אשר תוארכו, על-סמך הממצא הקרמי, למאה השביעית לפנה"ס (טבלה 1 ולוח 11:1–12).

בחפירה בסנסנה נחשפו 12 רוגמים, אבל סימני קבורה התגלו בשני רוגמים בלבד וברוגם מאולתר שנבנה בפתח של מערת מגורים. ברשימה הזאת אתמקד בשני רוגמים, שאחד מהם נמצא בחפירה בסנסנה בפתח של מערת המגורים. רוגם 2 בנוי בצורה אובאלית, ויש בו קיר היצוני הבנוי אבני שדה. בתוך הקיר יש מילוי של אבנים קטנות ובינוניות ועפר (איור 4). בחלקו המערבי של הרוגם נבנו שני תאים אובאליים (גודלם הממוצע כ-1.3 X 1.1 מ'; L.201, L.202). בתוך התאים האלה הונחו הנפטרים, ומעליהם נערמה ערמת אבנים שכיסתה את הקבר.

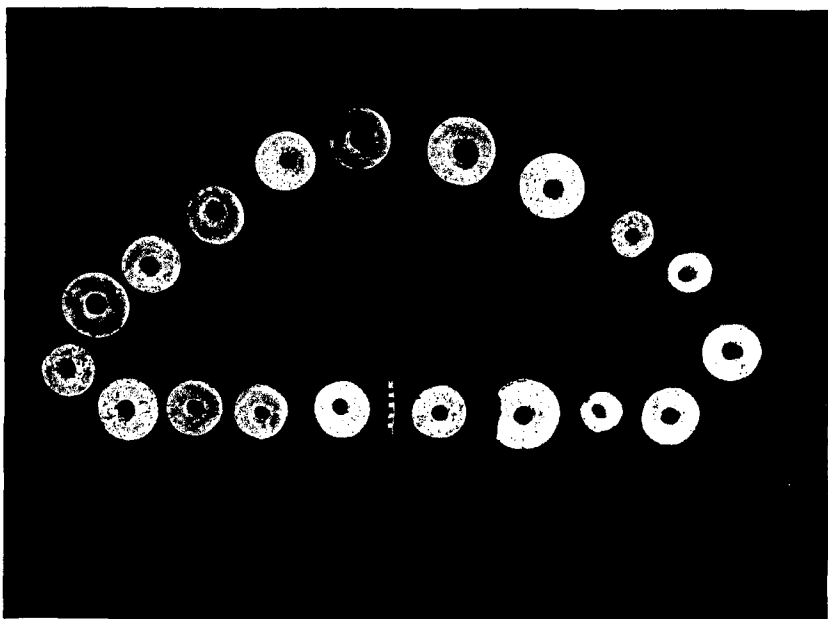

איור 4: רוגם בנוי בסנסנה

כאשר חשפו את רוגם 2 הוא היה מכוסה חלקית בערמת האבנים כזאת, שהגיעה לכדי מטר ומחצה מעל מפלס הקבורה. בתוך תאי הקבורה התגלו עצמות הנקברים, וביניהן זוהתה אחת כזכר בגיל 15–20 שנים.³ בתאי הקבורה התגלו מספר חרסים, ואחד מהם מתוארך למאה השביעית לפנה"ס (טבלה 3 ולוח 3 : 14), כמורכב התגלו בתא הקבורה מחרוזות עשויות ביצי יען.

הרוגם השני, שהתגלה בו ממצא מתוארך ממוקם בכניסה למערת המגורים (איור 2:2). למערה הזאת הייתה כניסה ממזרח וגרם מדרגות. הממצא הקרמי שנמצא במערה מתוארך למאה השמינית לפנה"ס. לאחר נטישת המערה, ככל הנראה עקב מסע סחריב, לא שימש יותר המקום למגורים או לאגירת יין, ואולי משום כך שימשה הכניסה למערה מקום קבורה במאה השביעית לפנה"ס. הקבורה נעשתה על-גבי פתח הכניסה למערה (L.905, L.901). הקבר נבנה על-גבי אבני שדה, ומעליהן נבנה תא הקבורה בעזרת אבנים קטנות ועפר, בטכניקה זהה לזו של רוגמים אחרים. בתוך תא הקבר התגלו עצמות של פרט בוגר, שלא היה אפשר לקבוע את גילו. כמורכב התגלו מחרוזות של ביצי יען וחרסים, המתוארכים למאה השביעית לפנה"ס (טבלה 3 ולוח 3 : 6–7).

מבדיקת החרוזים העשויים ביצי יען, שנמצאו בשני הרוגמים, עולה כי לצד כל נקבר הונחה מחרוזת נפרדת, ולכל מחרוזת היו חרוזים שונים.⁴ השוני בחרוזים בא לידי ביטוי בצורת הנקב במרכז החרוז ובאופן עיבוד החומר (איור 5). הממצא הזה מאפשר לתארך חרוזים זהים העשויים מביצי יען למאה השביעית לפנה"ס.

איור 5: חרוזים מביצי יען

3. העצמות מן החפירות האלה נבדקו על-ידי אנתרופולוג רשות העתיקות, ד"ר יי נגר. תוצאות הבדיקה נכללות בתיק החפירה יו"ש 984.
4. החרוזים נבדקו על-ידי ר' קהתי מרשות העתיקות. הדוח המלא של בדיקת החרוזים של ביצי היען מופיע בתיק החפירה יו"ש 984, והוא עתיד לראות אור בפרסום הסופי של החפירה.

הממצא הקרמי

המכלולים הקרמיים שנחשפו בחפירות סנסנה, במחצבת טנא-עומרים ובמצדות יהודה, זהים ברובם למכלולים הקרמיים שנחשפו באתרים המרכזיים באזור, בשכבות החורבן שזרע מסע סנחריב. המכלולים הקרמיים מתוארכים למאה השמינית לפנה"ס. מעיון בטבלאות הקרמיות אפשר ללמוד כי מרבית ההקבלות הן מברא-שבע שכבה II, לכיש שכבה III, ותל חליף שכבה VIB. שכבות החורבן האלה תוארכו בוודאות למסעו של סנחריב. קרמיקה מועטה, שמקורה לרוב ברוגמים, מתוארכת למאה השביעית לפנה"ס.

דיון

ההתיישבות באזור של דרום הר-חברון בתקופת הברזל החלה במאות ה-11 והעשירית לפנה"ס. בתקופה הזאת נבנו מספר אתרים מרכזיים, כמו דביר, אשתמוע, דהריה, תל חליף, בית-מרסים, ואולי אף חורבת יתיר וחורבת ענים (יזרסקי ולנדר, תשס"ג). תהליך ההתיישבות בהר-חברון הגיע לשיאו בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. סביב כל אחד מן האתרים המרכזיים באזור, בעורף החקלאי, הוקמו יישובים. מעיון בתפרוסת בתי החווה ובמתקנים החקלאיים מן המאה השמינית לפנה"ס, אפשר לעמוד על הקשרים האלה. אתר חורבת מתעייש הוא חלק מן העורף החקלאי של חורבת בית-מרסים, והמרחק ביניהם הוא כ-1.8 ק"מ. אתרי סנסנה נבנו בעורף החקלאי של תל חליף, השוכן כ-3.6 ק"מ מערבית לסנסנה. בית החווה במחצבת טנא-עומרים היה קשור לדהריה, ושכן כ-3.8 ק"מ מצפון לו. כך לגבי חלת אס-צירה ויתיר, רוגום ואדי א-גיחש ואשתמוע, מצדות יהודה והאתר של חורבת ענים. יש לשער שתושבי האתרים המרכזיים היו אלה שיצאו לשטחים החקלאיים (שהיו שייכים להם), ובנו שם את בתי החווה. יש לציין כי האזור של דרום הר-חברון לא התאושש לאחר מסע סנחריב.

לאחר המאה השמינית לפנה"ס לא הייתה עוד התיישבות באתרים שננטשו, ולא הוקמו באזור מתקנים חקלאיים נוספים. במקומם אנו עדים לחדירה של אוכלוסיית נוודים, אשר השאירה אחריה בשטח רק מבני קבורה בצורת רוגמים. אוכלוסיית הנוודים הזאת השתמשה במתקנים ובמערות מן השלב הקודם – המאה השמינית לפנה"ס – כבסיס להקמת קבריהם. דוגמה מאלפת היא קבר בסנסנה מן המאה השביעית לפנה"ס, הממוקם בפתח כניסה למערת מגורים, המתוארכת למאה השמינית לפנה"ס.

החפירות החדשות באזור של דרום הר-חברון שופכות אור על שאלת התיארוך של רשימת ערי יהודה בספר יהושע פרק טו. הרשימה הזאת מחולקת ל-12 מחוזות, והיא המקור הטופונימי המפורט ביותר במקרא. (עופר, תשנ"ג, 1, 74–76). האזור של דרום הר-חברון כלל את המחוז החמישי (דביר ויתיר) ואת המחוז השביעי (מעון, כרמל, זיף ויוטה). המחוז הראשון, מחוז הנגב, השתרע מדרום לקו היישובים יתיר וענב (קלאי, תשכ"ז, 275–295).

התיארוך של רשימת ערי יהודה אינו חד-משמעי, וישנן כמה אסכולות בנושא (עופר, תשנ"ג, 1, 88–93). רוב החוקרים מתארכים את זמנה של הרשימה הזאת לימי של יאשיהו, כלומר למאה השביעית לפנה"ס. מנגד ישנם חוקרים ישראלים הסבורים שהרשימה קדומה יותר: יוחנן אהרוני סבר שהיא מימי עוזיהו, כלומר תחילת המאה השמינית לפנה"ס (אהרוני, תשמ"ז, 268–277), וקלאי סבר כי הרשימה משקפת את ההתיישבות בימיו של חזקיהו, כלומר בשלהי המאה השמינית לפנה"ס (קלאי, תשכ"ז, 313–334). נראה כי רק חפירות ארכאולוגיות יוכלו לענות על השאלה האת. החפירות בדרום הר-חברון מצביעות באופן חד-משמעי על כך כי בתי החווה והעורף

החקלאי-כלכלי שלהם משקפים את ימיו של חזקיהו, וכי לאחר מסע סנחריב ננטש האזור. לפיכך הן מחזקות את הצעתו של קלאי.

סיכום

בעקבות החפירות הארכאולוגיות שנערכו בשנים האחרונות באזור של דרום הר-חברון ניתן לקבוע כי שיאו של הגל ההתיישבותי באזור הזה היה בתקופת הברזל (המאה השמינית לפנה"ס). היישובים המרכזיים באזור של דרום הר-חברון החלו להתפתח במאה העשירית לפנה"ס. החפירות הארכאולוגיות חשפו כי במהלך המאה השמינית לפנה"ס חלה התפתחות של ממש, שבאה לידי ביטוי בבניית חוות חקלאיות ומתקנים חקלאיים. החוות האלה נבנו בעורף החקלאי של האתרים המרכזיים. ההתיישבות הגדולה הזאת נפגעה במהלך מסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס. לאחר נטישת בתי החווה חדרה אל השטח אוכלוסיית נודים, אשר רישומה בשטח בא לידי ביטוי במבני קבורה בלבד. האוכלוסייה הזאת הגיעה לאזור במאות השביעית והשישית לפנה"ס.

רשימת מקורות

- אהרוני י', תשמ"ז;
ארץ-ישראל בתקופת המקרא – גאוגרפיה היסטורית, ירושלים.
 בירן אי וכהן ר', תשמ"א;
 "ערוער שבנגב", **ארץ-ישראל**, טו, עמ' 250–273.
 בך ש', תשס"ג;
 "מצדות יהודה", **חדשות ארכיאולוגיות**, 115, עמ' 81–84.
 גרן ו', תשמ"ג;
תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, III, יהודה, תרגם ח' בן עמרם, ירושלים (תשמ"ב).
 יזרסקי אי ולנדר י', תשס"ג;
 "מערת קבורה מתקופת הברזל 2 בחורבת ענים התחתונה", **עתיקות**, 43, עמ' 57–72.
 ייבין ז', תשס"ה;
 "בית הכנסת באשתמוע לאור חפירות 1969", **עתיקות**, 48, עמ' 59–98.
 כוכבי מ', תשל"ב;
יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים.
 כוכבי מ', תשל"ג;
 "חירבת רבוד היא דביר", בתוך: י' אהרוני (עורך), **חפירות ומחקרים, מוגש לשמואל ייבין**, תל-אביב, עמ' 49–75.
 כץ ח', תשנ"ז;
 "ההתמחות הכלכלית ביהודה במאות השמינית והשביעית לפני הספירה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, ז, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, קדומים-אריאל, עמ' 245–252.
 ליפשיץ ע', תשס"ד;
ירושלים בין חורבן להתחדשות, ירושלים.
 מרקוס מ' ועמית ד', תשמ"ט;
הר-חברון, סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים.
 עופר א', תש"ן;
 "הר יהודה המקראי – מנוודות למלוכה לאומית", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים),

מנוודות למלוכה - היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים, עמ' 155-214.
 עופר א', תשנ"ג;
 הר-יהודה בתקופת המקרא, חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.
 קלאי ז', תשכ"ז;
 נחלות שבטי ישראל, ירושלים.
 ריקלין ש', תשנ"ז;
 "אתר מתקופת הברזל ב' בבית אריה", עתיקות, 32, עמ' 7-20.

Aharoni Y., 1973;

Beer-Sheba I: Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons, Tel-Aviv.

Aharoni Y., 1975 ;

Investigations at Lachish. The Sanctuary and the Residency (Lachish V), Tel-Aviv.

Baramki D.C., 1934-5;

"An Early Iron Age Tomb at Ez Zahiriyye", *QDAP*, 4, pp.109-110.

Ben-Arieh S., 2004;

"Bronze and Iron Age Tombs at Tell Beit Mirsim", *IAA*, 23, pp. 209-210.

Conder C.R. & Kitchener H.H., 1881-1883;

The Survey of Western Palestine. Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology, I-III, London.

Gitin S., 1990 ;

Gezer III. A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer, Jerusalem.

Hardin J.W., 2001;

An Archaeology of Destruction: Household and the Use of Domestic Space at Iron II Tel Halif, Arizona.

Peleg Y. & Yezerski I., 2004;

"A Dwelling and Burial Cave at Kh. Abu - Musarra", in: H. Hizmi & A. De-Grot (eds.), *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria*, *JSP*, 4, pp.107-156.

Robinson E. & Smith E., 1857;

Later Biblical Researches in Palestine and in the Adjacent Regions, *Journal of Travels in the Year 1852*, Boston.

Segev J.D., 1983;

"Investigations at Tell Halif, Israel, 1976-1980", *BASOR*, 252, pp. 1-23.